

INSCRIPTII INEDITE DIN TOMIS ȘI ÎMPREJURIMI

MARIA BĂRBULESCU, ADRIAN RĂDULESCU

Corpus-ul inscripțiilor din Tomis și teritoriul său rural, alcătuit de Iorgu Stoian¹, având în componență 464 documente epigrafice² (din sec. II a.Chr. până în sec. III-IV p. Chr.) poate fi îmbogățit cu alte monumente din zonă, așa cum am arătat la scurt timp după apariția sa³.

Într-adevăr, pe lângă observațiile privitoare la inscripțiile cuprinse în volum, care n-au întârziat să apară⁴, fiind departe de a fi epuizate, trebuie avute în vedere epigrafele din Tomis și teritoriu, cunoscute mai demult, care au scăpat autorului⁵ și mai ales inscripțiile apărute după redactarea *ISM, II*⁶.

Între acestea, unele au fost deja publicate și anume un fragment de inscripție onorifică închinată împăratului Hadrianus⁶, șase *milliaria*, datând din anul 200 până la *M. Aurelius Claudius*⁷, dedicație către „*Ἡρώς Ἰπποκράτος* găsită la Oituz⁸ și stele funerare grecești și latine din Tomis⁹ sau din teritoriu, de la Piatra¹⁰ și Topraisar¹¹ (sec. II-III p.Chr.).

Adăugăm, apoi, apariția la Constanța, în urma lucrărilor edilitare din ultimul timp, a mai multor piese, precum și în zonă, în împrejurări în general necunoscute, la Corbu, Ovidiu, M. Kogălniceanu, Palazu Mic, Târgușor, Castelu, Cuza Vodă, Medgidia, Tortomanu, Lazu și Topraisar¹².

Cea mai mare parte a pieselor inedite se află în colecția Muzeului de istorie națională și arheologie Constanța¹³, prilej să ne oprim asupra câtorva dintre ele, acum și în viitoarele numere ale revistei *Pontica*.

1. Stelă funerară spartă sus și în partea dreaptă, descoperită în anul 1979 la Constanța, în timpul săpăturii pentru fundația Hotelului Tineretului, de pe B-dul Tomis, nr. 24¹⁴. Dimensiuni: $\hat{t} = 0,95$ m; $l =$

1. *Inscripțiile din Scythia Minor grecești și latine*, vol II, *Tomis și teritoriul său*. Culese, traduse și însoțite de comentarii de I. Stoian. Indici de Al. Suceveanu, București, 1987.

2. Ultima inscripție din volum poartă nr. 468, dar cum se precizează la p. 435, trei piese se repetă, iar alte două fragmente, *ISM, II*, 42(8) și 38(4), s-au reunit recent într-o singură inscripție, vezi S. Olteanu, *Pontica*, 21-22, 1988-1989, p. 313-315, nr. 1, fig. 1. A. Ștefan, *REG*, 104 (1991), p. 574-585.

3. Maria Bărbulescu, *Dacia*, NS, 32, 1-2, 1988, p. 244-245.

4. Dan Șlușanschi, *Tomitana Graeca*, în *Pontica*, 21-22, 1988-1989, p. 305-311. S. Olteanu, *loc. cit.* Idem, în *Thraco-Dacia*, 10, 1989, 1-2, p. 215-217. Dan Șlușanschi, *ibidem*, p. 219-224. C.C. Petolescu, *SCIVA*, 42, 1991, 1-2, p. 92, nr. 526. A. Ștefan, *op. cit.*

5. Ein. Doruțiu-Boilă, *St.CL.*, 21, 1983, p. 99-100, nr. 2-3, fig. 2-3 (stele funerare).

*. După cum deducem din bibliografia utilizată de autor, volumul a fost încheiat în 1977, apărând postum în anul 1987.

6. M. Bărbulescu-Munteanu, A. Rădulescu, *Pontica*, 14, 1981, p. 159-162, nr. 1, fig. 1.

7. *Idem*, *Pontica*, 13, 1980, p. 145-146, nr. 2, fig. 2a-c; p. 148-151, nr. 4, fig. 4a-c. *Pontica*, 24, 1991, p. 123-141, nr. 1-4, fig. 1-4.

8. Cr. Matei, *Thraco-Dacia*, 9, 1988, 1-2, p. 219-223.

9. *Supra*, n. 5. M. Bărbulescu-Munteanu, A. Rădulescu, *Pontica*, 14, 1981, p. 165-169, nr. 3-4, fig. 3-4.

10. M. Munteanu, *Pontica*, 8, 1975, p. 391-394, nr. 2, fig. 2.

11. *Idem*, *Thraco-Dacia*, 11, 1990, 1-2, p. 5-9. Asupra eventualei linii de demarcație între teritoriul callatian și cel tomitan, în epoca elenistică, vezi Al. Avram, *Dacia*, NS, 35, 1991, p. 130-132 și 135, fig. 4.

12. Despre descoperirea a 4 piese în zona Mihail Kogălniceanu și Palazu Mic, aflate acum în col. școlii din prima localitate, ne-a informat prof. W. Wiśniewski, prilej să-i mulțumim și acum. Tot astfel, detinem știri diverse asupra unor piese aflate la Șc. generală nr. 2 din Ovidiu (1 inscripție), la Medgidia într-o colecție particulară (1) și pe teren la Corbu (1) și Tortomanu (1), cum vom arăta cu prilejul unor note viitoare.

***. Aproximativ 15 monumente, provenite în cea mai mare parte din Tomis, câteva din teritoriu, cum arătam mai sus.

****. Asupra condițiilor de descoperire a pieselor prezentate mai jos la nr. 1-3 suntem informați de colegul C-tin Chera, căruia îi mulțumim și pe această cale.

0,47m/0,43 (în dreptul inscripției); gr. = 0,135 m (inv. 14197).

Piesa, deși fragmentară, pare a se încadra, după formă și dimensiuni, în categoria stelelor anarhitectonice de tip greco-oriental¹², având reprezentat în relief bustul defunctei, motiv iconografic roman, cunoscut în *Moesia Inferior*, în special la Tomis, de unde provine cel mai vechi exemplar al seriei¹³, anterior celui de față, păstrat fragmentar.

Scrierea este clară, literele sunt înalte de 7-8 cm, în rândurile 1 și 7 și de 4 cm, în restul textului, căzând prin spărtură 3-4 litere, cu excepția ultimului rând unde au dispărut probabil două litere (fig. 1).

*Sabidia [Ter-]
tulla P(ublii) Sa[bidi(i)]
f(ilia) vixit an(nis) XX...
P(ublius) Veianiu[s...]
cus coni[ugi]
bene mer[enti]
f(aciendum) c(uravit). H(ic) [s(ita) e(st)].*

„Sabidia Tertulla, fiica lui Publius Sabidius, a trăit 20? de ani. Publius Veianius ...cus a îngrijit să se facă (monumentul) soției care a binemeritat. Aici este așezată (înmormântată).

Gentiliul *Sabidius*, cunoscut în provinciile occidentale ale Imperiului¹⁴, este atestat pentru prima oară în regiunea noastră, în schimb *cognomen*-ul femeii, mult mai comun¹⁵, este întâlnit și la Tomis¹⁶.

Nu cunoaștem exact vârsta defunctei, întrucât numeralul continuă în r. 3, în partea distrusă a pietrei, probabil cu 2-3 unități.

Sotul acesteia poartă *tria nomina*, cu gentiliul *Veianius* amintind de mai vechiul oraș etrusc *Vei, nomen*¹⁷ atestat firește în spațiul italic, mai rar în afara acestuia, cum ar fi Dalmația și Pannonia¹⁸, iar acum în *Moesia Inferior*; *cognomen*-ul, păstrat fragmentar, ...*cus*, n-ar putea fi întregit decât ipotetic¹⁹.

Numele ne arată, așadar, o familie de cetățeni romani, originari din Italia sau provinciile occidentale ale Imperiului, stabiliți la Tomis, unde se cunoaște de timpuriu o prezență romană²⁰, cu un rol apreciabil ulterior în viața metropolei Pontului Stâng²¹.

Ultimul rând al inscripției, în întregime abreviat, conținea probabil în final cunoașcuta formulă funerară, *h(ic) s(ita) e(st)*, folosită inclusiv la Tomis²², dacă admitem că au căzut prin spărtură 2 litere.

Lipsa formulei *D(is) M(anibus)*²³, numele defunctei în nominativ, tipul de stelă și scriere, datează monumentul la sfârșitul sec. I sau poate începutul sec. II p.Chr.

2. Stelă funerară descoperită în anul 1981, la fundația Muzeului de artă Constanța, pe B-dul Tomis nr. 84. Dimensiuni: l = 0,54 m; l = 0,56 m; gr. - 0,18 m. Înălțimea literelor este de 5,2-5,5 cm (inv. 37703 MNA Constanța).

Din relief se păstrează fragmentar scena banchetului funerar, distrugându-se în parte imaginea unui personaj alungit pe *klíne*, detalii ale mobilierului, *mensa tripes*, cu obișnuitele ofrande, iar în stânga se mai văd picioarele unui servanț (fig. 2).

În cazul de față, fără să putem încadra banchetul funerar în una din schemele iconografice cunoscute²⁴,

12. M. Alexandrescu Vianu, *Dacia*, N.S., 29, 1985, 1-2, p. 57-79, clasa B, grupa a XIII-a.

13. *Ibidem*, p. 77, catalog 164 (=ISM, II, 177 (13)).

14. W. Schulze, *Zur Geschichte lateinischer Eigennamen*, Berlin, 1933, p. 222-223, A. Mócsy, R. Feldmann, E. Marton, M. Szilágyi, *Nomenclator provinciarum Europe Latinarum et Galliae Cisalpiniae cum indice inverso*, în Diss. Pann., s.III, v. 1, Budapesta, 1983, p. 248. Heikki Solin, Olli Salomies, *Repertorium nominum gentilium et cognominum Latinorum*, Hildesheim-Zurich-New York, 1994, p. 159.

15. H. Solin, O. Salomies, *op. cit.*, p. 411 (*Tertullus*). AE, 1990, 354.

16. ISM, II, 168(4); 176(12) (*Tertullus*).

17. W. Schulze, *op. cit.*, p. 251, H. Solin, O. Salomies, *op. cit.*, p. 199.

18. A. Mócsy colab., *op. cit.*, p. 303.

19. *Ibidem*, p. 232, 233, 35: *Priscus, Atticus, Proculus*, etc.

20. ISM, II, p. 168-170.

21. Em. Doruțiu-Boilă, *Contribution épigraphique à l'histoire de Tomis à l'époque du Principat*, în *Dacia*, N.S., 19, 1975, p. 151-160. Eadem, St.Cl., 12, 1970, p. 117-126. Al. Suceveanu, *Viata economică în Dobrogea romană*, București, 1977, p. 47-52; 87-92; 120-128: 153-155. ISM, II, *passim*.

22. ISM, II, nr. 195, 286, 172, 169, 192, 194.

23. E. Doruțiu-Boilă, ISM, V, p. 51.

24. M. Alexandrescu Vianu, *Dacia*, NS, 31, 1977, p. 151 și urm.

Figura 1

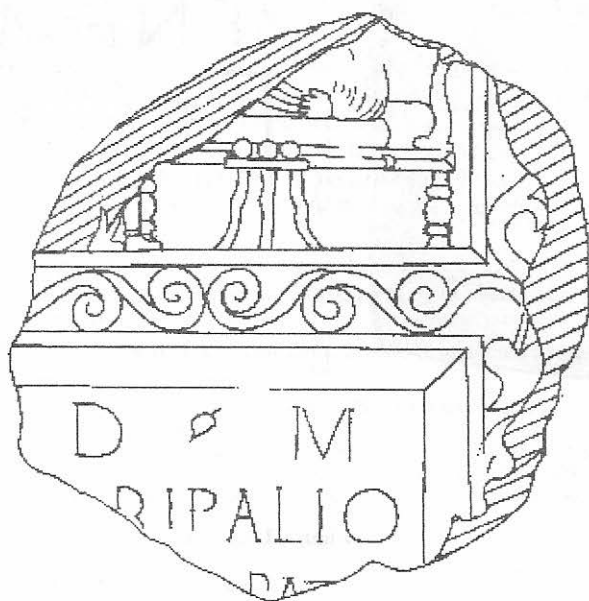

Figura 2

din cauza stării de conservare a piesei, remarcăm că scena a fost transpusă pe o stelă de tip danubian, formă care devine preponderentă la Tomis începând din a doua jumătate a sec. II p.Chr.²⁵

Inscripția este mărginită de un cadru ușor adâncit, apoi de un altul cu vrejuri și frunze de iederă, care încadrează și relieful; textul se păstrează doar la început, în r. 2 fiind distrusă prima literă, respectiv *praenomen*-ul defunctului, iar la sfârșitul r. 3 se mai văd vârfulurile a trei litere, PAT?

D(is) M(anibus)

. Ripalio

...PAT?

„*Zeilor Mani. Lui Ripalio...*”

Gentiliul *Ripalio* este întâlnit pentru prima oară aici, fiind o variantă a celui cunoscut, *Ripanius*²⁶, amintind un element geografic, *ripa*²⁷. Din păcate *cognomen*-ul defunctului, precedat sau nu de filiație, nu poate fi întregit după fragmentele de litere din r. 3²⁸.

Stela, care datează din a doua jumătate a sec. II p.Chr., ne reține atenția prin numele *Ripalio*, care îmbogățește onomastica romană de la Tomis și din provincie.

3. Inscriptie fragmentară găsită în anul 1977, într-un șanț de canalizare, în fața Policlinicii nr. 2 din Constanța, într-o zonă de necropolă²⁹. Placa de marmură, spartă în trei bucăți, are următoarele dimensiuni: $\hat{f}$ = 0,26 m; $\hat{l}$ = 0,41 m; gr. = 0,06-0,02 m. Înălțimea literelor este de 4-5 cm. (inv. 14196 MINAC).

Piesa se încadrează în categoria steluțelor pseudoarhitectonice, probabil grupa a VI-a, cea mai numeroasă din *Moesia Inferior*, cum ne dovedesc și alte câteva exemplare din Tomis³⁰, pe fronton fiind redat schematic un scut pe o lance, motiv iconografic cunoscut³¹ (Fig. 3).

Inscripția, încadrată de un decor simplu, păstrează fragmentar r. 1 și vârfulurile a trei litere din r. 2, TIS?

D(is) M(anibus) L(uis) Lael(ius) . . .

. . . TIS

Din lipsă de spațiu, invocția *D(is) M(anibus)* a fost transcrisă cu litere mai mari în același rând cu numele defunctului.

Pe baza decorului simetric putem calcula lățimea inițială a piesei, care a fost de 0,56 m, iar suprafața scrisă de 0,45 m, respectiv să apreciem numărul de litere distruse în r. 1, de 3-4, din finalul *nomen*-ului transcris probabil în nominativ; în schimb *cognomen*-ul din r. 2, nu poate fi întregit pe baza urmelor de litere păstrate³².

Dintre cei care poartă numele *Laelius*, la Roma sau în provincii³³, nu lipsesc militarii³⁴, cum trebuie să fi fost cel atestat acum la Tomis, dacă luăm în considerare reprezentarea de pe fronton; stela datează după scris din sec. II-III p.Chr.

4. Lespede de marmură descoperită în anul 1983 la S-V de Constanța*, în zona unei așezări romane³⁵, piesa provenind însă foarte probabil din Tomis. Dimensiuni: $\hat{f}$ = 0,42; $\hat{l}$ = 0,58 m; gr. = 1,05 m. Înălțimea literelor = 5,5-6 cm (inv. 32356 MINAC, fig. 4).

Se păstrează o parte din chenarul superior îngrijit executat și din primele rânduri ale inscripției, fiind

25. Eadem, *Dacia*, N.S., 29, 1985, p. 64-65 și 73.

26. *Ripalio*, lipsește din repertoriile consultate, în schimb pentru *Ripanius* vezi H. Solin, O. Salomies, *op. cit.*, p. 156. A. Mócsy și colab., *op. cit.*, p. 244.

27. În acest sens, despre unele *cognomina* însă, *Ripanius*, *Riparius*, *Ripasius* vezi J. Kajanto, *The Latin cognomina*, Helsinki, 1965, p. 308, 108, 117.

28. În r. 3 trebuia să figureze *cognomen*-ul personajului, mai puțin probabil să putem citi pat[r(i)].

29. Cf. C-tin Chera-Mărgineanu, *Pontica*, 12, 1979, p. 250.

30. M. Alexandrescu Vianu, *Dacia*, N.S., 1985, p. 59, 61-62 și 75, catalog 68-71 (=ISM, II, nr. 345, 347, 286).

31. G. Mihailov, *IGB*, III, nr. 1517; II, nr. 829; I, nr. 150 (în inscripții de factură diferite), etc.

32. *T* sau *F*, urmat de *I* și apoi, după o spărtură, de *S*.

33. W. Schulze, *op. cit.*, p. 186. H. Solin, O. Salomies, *op. cit.*, p. 186. A. Mócsy și colab., *op. cit.*, p. 157.

34. *CIL*, VI, 32624, col. b, 18: „*L. Lae. Lf. Ulp. Placidus op. c. Zermiz*, AE, 1989, 342 i.

*. Piesa a fost găsită în timpul arăturii, pe terenul fostei ferme de stat din marginea cartierului Viilor Noi din Constanța, la aproximativ 2 km V de seoseaua ce duce spre Mangalia, cum ne-au informat ing. Stilu Nicolae și ec. Tănase Viorel

35. La suprafața solului am putut constata existența a numeroase fragmente de țigle, cărămizi și ceramică romană și am recuperat colțul unei plăci de marmură anepigrafe și o parte dintr-o coloană de calcar, observații de teren efectuate împreună cu colegul Virgil Lungu.

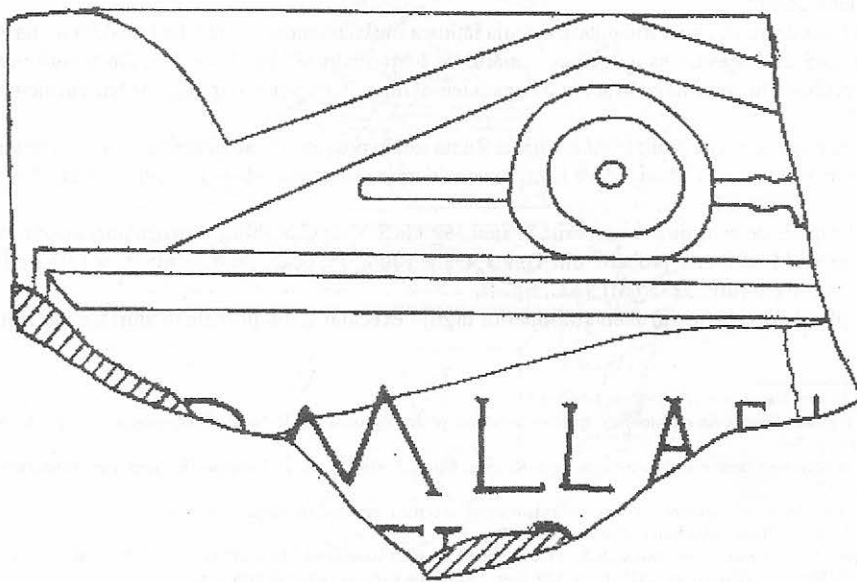

Figura 3

vorbă de o placă inaugurală cu numele imperial în ablativ³⁶, cum deducem după titlu *Caesare* transcris cu RE în ligatură³⁷; din inscripție lipsesc în partea stângă 4-5 litere, iar un rând conținea probabil 44-46 litere**.

[Imp(eratore) C]aesare M(arco) Au[relio Antonino Aug(usto) Armeniaco Parthico]
Maxim[o] Medico [divi Antonini Pii filio] divi Veri Parth(ici) Max(imi) fr(atre)
divi] Hadrian[i nep(ote) divi Traiani Parthici pronep(ote) divi
Nervae abnep(ote) p(ontifice) m(aximo) trib(unicia) pot(estate).... imp(eratore)...
co(n)s(ule)... p(atre) p(atriciae)

respublica Tomitanorum ... sub

... leg(ato) Aug(usti) pr(o) pr(aetore)].

„În timpul împăratului Caesar Marcus Aurelius Antoninus Augustus, învingător al armenilor, al parților, al mezilor, fiul divinului Antoninus Pius, fratele divinului Verus, învingător al parților, nepotul divinului Hadrianus, strănepotul divinului Traianus, biruitor al parților, stră-strănepotul divinului Nerva, mare pontif, cu puterea tribuniciană a... oară, salutat *imperator* a... oară, consul a... oară, părinte al patriei, statul Tomitanilor... sub. legat imperial cu puteri pretoriene”.

Lectura propusă ridică unele semne de întrebare***, atât timp cât s-a păstrat pe piatră în întregime doar un singur titlu imperial³⁸, cel de *Medicus*³⁹, purtat de *M. Aurelius* începând din anul 166, dar și după dispariția lui *L. Verus*, cum s-a arătat mai demult⁴⁰ și cum atestă o inscripție descoperită de curând la Mangalia (*Callatis*)⁴¹.

Pe aceasta din urmă⁴², ca și în alte rânduri⁴³, epitetul onorific *Medicus* este urmat⁴⁴ de cel de *Germanicus*, conferit lui *M. Aurelius* în anul 172 p.Chr.^{****}, ceea ce ar impune și în cazul de față o altă lectură și datare a inscripției:

[Imp(eratore) C]aesare M(arco) Au[relio Antonino Armeniaco Par
thico] Medico [Germanico Aug(usto) divi T. Antonini Pii filio]
divi] Hadrian[i nep(ote)...]

Presupunerea de mai sus pare a fi susținută și de faptul că inscripția nu poate fi datată prin numele celor doi frați imperiali,⁴⁵ întrucât rândul 2, unde trebuia să figureze în acest caz numele lui

36. Vezi în acest sens *ISM*, V, nr. 94 (*Carsium*). *IDR*, III, 2, nr. 8 (*Sarmizegetusa*). *IDR*, II, nr. 575, 576, 578, 588 etc.; remarcăm, însă, lipsa inscripțiilor cu text în ablativ la Tomis.

37. De aceea *E* nu mai are forma întâlnită în text cu bara mediană mai scurtă; semnul despărțitor care urmează după *Caesare* confirmă această lectură.

** Vezi și observațiile de mai jos cu alte lecturi posibile.

*** Transcrierea epitetului *Maximus* în întregime, fără a fi abreviat, cum se obișnuiește, se întâlnește mai rar; vezi de exemplu, *ISM*, I, 149-152, 318 (*pontifex maximus*). Dacă luăm în calcul semnul despărțitor de la începutul r. 1, [Imp. C]aesare, în spațiul de la începutul r. 2 intrau cinci litere, deci putem citi [Maxim]o.

38. W. Liebenam, *Fasti Consulares Imperii Romani*, Bonn, 1909, p. 108. J.E. Sandys, *Latin Epigraphy*², Groningen, 1969, p. 244-245.

39. Epitetele onorifice transcrise și de noi în ordinea în care au fost dobândite (*supra* n. 38); în acest sens, alături de numeroase alte exemple, vezi: Al Suceveanu, *RRH*, XIV, 1975, 1, p. 114-115 = *ISM*, I, 358; „Imp(eratoris) [M(arci) Aur(elii)]/ Antonini/ Aug(usti) Armen(ia)(ci) Parth(h)(ici) Medi(c)i vic(us)/ Arcidava...”

40. Discuția la I. Stoian, *ISM*, II, p. 143.

41. Piesa a apărut în anul 1992 cum ne-au informat colegii N. Georgescu-Chelută și M. Ionescu, prilej să le mulțumim și acum.

42. În zona noastră titlul *Germanicus* apare pe inscripția menționată în nota precedentă (Muzeul „Callatis” - Mangalia, inv. 2457) în formă abreviată: „...Με/δ/κ/ῶ Γ. Αὐγ/ου/στ/ῶ...”

43. *IDR*, III, 2, nr. 74: „Divo Vero Parth(ico) max(imo) fratri/ imp(eratoris) caesaris M(arci) Aureli Antonini(i) aug(usti) Armeniac(i) Medico(i) Germ(anici) Parth(ici) max(imi)...” etc.

44. Aceste *cognomina ex virtute* apar menționate și în altă ordine, cum observăm, de exemplu, în *IDR*, III, 2, nr. 76: „... Armen(iaco) Med(ico) [Parth(ico) max. divi]/ Antonini fil(icio) divi [Veri Parth(ici) max(imi) fra(t)ri divi Hadriani nep(oti)...” și în multe alte cazuri.

În această variantă inscripția de la Constanța ar trebui citită: „[Imp(eratore) C]aesare M(arco) Au[relio Antonino Aug(usto) Arme/ niac]o Medico [Parth(ico) Max(imo) divi Antonini Pii filio]...” fără a putea figura în r. 2 (din lipsă de spațiu) numele „trecutului între zei” *L. Verus*; cu rezerva, atât aici, cât și în lectura propusă mai întâi în text, că titlul de *Parthicus Maximus* pentru *M. Aurelius* se întâlnește mai ales după moartea lui *L. Verus* (*IDR*, III, 2, nr. 74, 76 etc.) iar în regiunea noastră se notează doar *Parthicus*.

Asupra unor „ciudățenii onomastice” în cazul celor doi împărați vezi R. Vulpe, *Din istoria Dobrogei*, 2, București, 1968, p. 172-173.

****. *Supra*, nota 38.

45. În cazul unei dedicații către cei doi împărați ar trebui să citim *fr(atribus)* cu *FR* în ligatură; lectura „[Imp(eratoribus) C]aesar(ibus) fr(atribus) M(arco) Au[relio Antonino Aug(usto) divi Antonini Pii fil(ici)s] divi] Hadrian[i nep(otibus)]...” nu se asigură (*supra*, n. 37), fiind cu totul neobișnuită între cele adresate celor doi coregenți (vezi *ISM*, V, nr. 135 și numeroase altele). Aduagă observația din nota următoare.

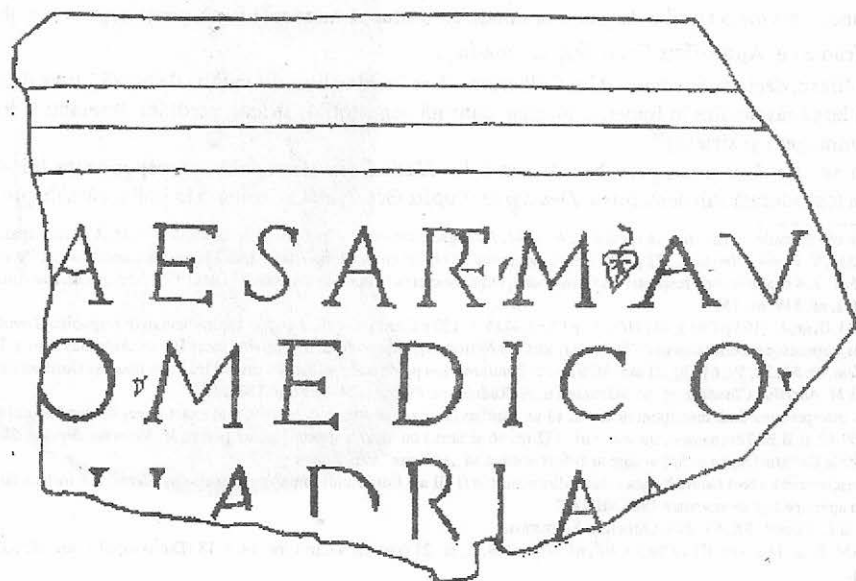

Figura 4

lui *M. Aurelius*⁶³.

Din textul păstrat deducem caracterul public al monumentului⁶⁴, iar dacă datarea sa este cea propusă mai sus, el ar putea să dovedească și pentru Tomis, lucrări întreprinse după anul 170 p.Ch., fără să știm, din păcate, exact natura acestora, nici numele guvernatorului în timpul căruia s-au înfăptuit⁶⁵.

5. Printre piesele descoperite la Constanța și rămase inedite se numără o colonetă de marmură apărută în anul 1965 cu prilejul săpăturii la Edificiul roman cu mozaic⁶⁶.

Coloneta, profilată sus și jos, este înaltă de 0,45 m, cu d. = 0,19 m; d. fusului = 0,165 m; piesa are o perforație la bază și în partea superioară, ultima umplută cu un crampon de fier (între acesta și margine existând o tăietură în unghi) dovadă că era fixată sau susținută de un cadru, putând servi ca bază a unei reprezentări (inv. 7887 MINAC, fig. 5).

Inscripția, îngrijit săpată, se păstrează în întregime; literele sunt înalte de 1,8-2 cm., *apicatae*, *sigma* cu barele mediene suprapuse, *omega*, cu bucla puternic profilată, fără legătură cu piciorușele orizontale.

Σώσιππος
Καλλιράτους
Σιδώνιος
Θεῶ Συρία
εὐχαριστήριον

„Sosippos (fiu) al lui Callicrates, din Sidon, prinos zeiței Syria”.

Este vorba, așadar, de un oriental grecizat, al cărui nume, *Sosippos*⁶⁷, este atestat cu acest prilej în zona vest-pontică; în schimb patronimicul este mai bine cunoscut⁶⁸; personajul era originar din *Sidon*, oraș menționat pentru a doua oară la Tomis.

Relațiile comerciale întinse ale Metropolei Pontului Stâng cu centrele din bazinul pontic și al Mediteranei de est⁶⁹, reflectate în bună parte și de inscripții, fac să nu lipsească date despre persoane originale din Syria și Palestina și anume din *Flavia Neapolis*, *Antipatris*⁷⁰, *Capitolias*⁷¹ și cum am mai spus, chiar din *Sidon*, de unde provine o familie de greco-orientali, cu o situație materială bună, poate negustori stabiliți în Tomis, în frunte cu Ἀμπλιᾶτα Γεναῖδος Σειδωνία⁷².

Este firesc, deci, ca Sosippos al lui Callicrates să se închine unei divinități „de acasă”, care de altfel a cunoscut o largă răspândire în Imperiul Roman, datorită negustorilor sirieni, preoților itineranți și trupelor (soldați commageni și sirieni)⁷³.

Cum se știe *Atargatis*, perechea divină a lui *Hadad* din Hierapolis, corespondenta lui *Astarte* feniciană, a fost adorată sub denumirea, *Dea Syria*, Συρία Θέα⁷⁴, atât la Roma și în Italia, cât și în provincii,

63. Cu observațiile de mai sus, în special n. 46 și 47. Adăugăm, tot aici, că în dedicațiile de după 169, *M. Aurelius* apare mai rar singur, (vezi *ISM*, V, nr. 64, *Ulmelum*, 172 p.Ch.) fiind menționat de obicei cu *Faustina Junior* (până la moartea acesteia în 175) și copiilor (*supra* nota 55: 1, 2, 4 și alte locuri) respectiv cu *Commodus*, după asocierea la domnie a acestuia în anul 176. Nesigur *M. Aurelius* în *ISM*, II, nr. 63; *ISM*, I, nr. 319, nr. 159.

64. *ISM*, II, nr. 41 (103 p.Ch.); 43 (116-117 p.Ch.); 48 (119-120 p.Ch.) și eventual 84 (Septimius Severus): *respublica Tomitanorum*; nr. 50 „senatus populusque Tomitanorum”. Η βουλή καὶ ὁ δῆμος τῆς μητροπόλεως Τόμεως începând cu Antonius Pius și împărații următori; *ibidem*, nr. 54, 58, 59, 61, 70, 71 etc. *Metropolis Tomitanorum* pe un stâlp miliar din timpul lui *Valerianus* și *Gallienus* și pe altul din vremea lui *M. Aurelius Claudius*, cf. M. Bărbulescu, A. Rădulescu, *Pontica*, 24, 1992, p. 132-141.

65. În interpretarea dată inscripției ar trebui să ne gândim la guvernatorii de după 169, mai exact la cei de după atacul costoboc (*supra* n. 53, 60-61 și B.E. Thomasson, *op. cit.*, col. 137 nr. 96 și urm.) cu atenția specială poate pentru *M. Valerius Bradua Claudianus* atestat înscris la Callatis (*supra* n. 55) și care ar fi fost normal să „activeze” și la Tomis.

66. Descoperirea a fost făcută în fața zidului dintre bolțile II-III ale Edificiului roman cu mozaic din Tomis, la 6 metri adâncime, în k 7-C 15, cum apare pe fișa de inventar 7887 MINAC.

67. J. și L. Robert, *BÉ*, 61, 273, (Athena): Σώσιππος.

68. *ISM*, I, nr. 112 (sec. III a.Ch.) = *BÉ*, 61, 419. *IGB*, I, nr. 21 (sec. III a.Ch.); nr. 14, r. 18 (Dionysopolis, sec. III p.Ch.) etc: Καλλιράτης.

69. Al. Suceveanu, *VEDR*, p. 121-127.

70. *ISM*, II, 96, 97, 188.

71. *ISM*, II, 348.

72. *Ibidem*, 290. Pentru sidonieni în alte locuri din partea orientală a Imperiului Roman, vezi J. și L. Robert, *BÉ*, 65, 450; 50, 83 (Athena); 59, 124; 62, 117 etc. *Inscriptions grecques et latines de la Syrie*, VI, Paris, 1967, p. 151-152, nr. 2855.

73. *ISM*, II, 176. Despre *cohors I Commagenorum* în Moesia Inferior, vezi A. Aricescu, *op. cit.*, p. 59-60; 79, 81-82 și 104.

74. Fr. Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, Paris, 1929, p. 95-104. *Diz. Epigr.*, II, p. 1467-1472. K. Latte, *Römische Religionsgeschichte*, München, 1960, p. 345-348. P.L. van Berg, în *Corpus cultus Deae Syriae. Etude critique des sources mythographiques grecques et latines*, I, Leiden, 1972.

Figura 5

în Dacia⁷⁵, Britannia, Pannonia, Dalmația, Moesia Inferior, Thracia⁷⁶, în bazinul egeeo-mediterranean, la Delos, etc., grație atribuțiilor sale divine, de patroană și protectoare a orașelor, a justiției sau simbol al fecundității și fertilității, fapt care a permis identificarea ei cu divinități din pantheonul greco-roman (Hera, Rhea, Demeter, Afrodita-Venus) sau chiar orientale (Cybele, Dea Caelestis)⁷⁷.

În Moesia Inferior Θέα Συρία este atestată pe litoralul vest-pontic la Tomis și Bizone⁷⁸, iar în Thracia la Philippopolis, unde este consacrat un ἱερεὺς Συρίας Θεᾶς⁷⁹.

Legăturile cu centrele orientale menționate, cărora li se adaugă militarii sau civilii din regiunea amintită sau din zone învecinate, documentați și în alte locuri din Scythia Minor⁸⁰, și alte cauze favorizante, asupra cărora s-a insistat în suficientă măsură, explică penetrația cultelor orientale⁸¹, în primul rând la Tomis, cel mai important port al provinciei Moesia Inferior, cu o structură variată a populației și a cultelor practicate⁸².

Coloneta din Tomis datează, după caracterele paleografice, din sec. II-III, eventual de la începutul sec. III p.Ch., încadrându-se, așadar, în seria monumentelor dedicate Zeitei Syria, cu predilecție în acest interval de timp, în alte provincii ale Imperiului Roman⁸³.

6. Inscripție descoperită în anul 1992 în Constanța, pe str. V. Alecsandri, nr. 1, cu prilejul demolării unei clădiri moderne*.

Piesa, alcătuită din calcar friabil, roșiatic, este spartă sus și jos; dimensiuni: î = 0,30 m; l = 0,40 m; gr. = 0,357 m (inv. 1510 MINAC, fig. 6).

Textul se păstrează fragmentar, r. 1 și 6 sunt deteriorate în cea mai mare parte, scrierea este relativ îngrijită: *epsilon* și *sigma* lunare, *omega* și *my* de formă cursivă; î.l. = 3-4 cm.

[Ἀγαθῇ Τύχηι]
Υπερ [του Αὐ]-
τοκράτορ[ος]
νεῖκης καὶ ὑπερ-
σωτηρίας κώ-
μης Ἀπολλωνί-
ουΑΝΟΙ

„Noroc bun! Pentru izbânda împăratului și pentru mântuirea satului lui Apollonios...”

În primul rând păstrat, după ὑπερ deci mai greu ar fi început în spațiul rămas τῆς, articol neutilizat nici în r. 4; tot astfel, nu credem că puteau fi cuprinse, la sfârșitul r. 2, literele ων**, respectiv să citim, în r. 1-2, ... τῷ[v] Αὐτοκράτορ[ων]. La sfârșitul r. 6 se păstrează partea superioară a unor litere, ΑΝΟΙ?

Inscripția este asemănătoare epigrafelor latine închinată în mod obișnuit în sate lui *IOM* și *Iuno Regina*, pentru sănătatea împăratului aflat pe tron (*pro salute Imperatoris*) uneori fără a se mai nota numele acestuia⁸⁴, ușor însă de recunoscut după cel al consulilor în funcțiune.

Se adresau, totodată, urări de prosperitate cetății, teritoriului (*regio*)⁸⁵, magistratilor care s-au îngrijit de ridicarea monumentului sau satului în general⁸⁶.

Κώμη Ἀπολλωνίου este un toponim format, ca majoritatea celor care defineau satele din provincie,

75. I. Russu, AMN, VI, 1969, p. 183. S. Sanie, *Culte orientale în Dacia. I Cultele siriene și palmiriene*, București, 1981, p. 106-113; 29-33.

76. M. Tacheva-Hitova, *Eastern Cultus in Moesia Inferior and Thracia (5Th.Century B.C.-4 Th.Century A.D.)*, Leiden, 1983, p. 264-265.

77. Cf. S. Sanie, *op. cit.*, p. 107. Ziva Antika, Skopje, 33, 1983, 2, p. 167, n. 11.

78. G. Mihailov, *IGB I* nr. 8 bis.

79. Idem, *IGB*, III, nr. 918, cf. M. Tacheva, *loc. cit.*

80. *ISM*, V, nr. 158, 179, 178 etc.

81. D.M. Pippidi, *Studii de istorie a religiilor antice*, București, 1969, p. 60-82.

82. Em. Doruțiu-Boilă, *Dacia*, N.S., XIX, 1975, p. 159-160.

83. S. Sanie, *op. cit.*, p. 106-113

*. Piesa a fost recuperată și ne-a fost oferită spre publicare de colegul Traian Cliante, căruia îi mulțumim și de această dată.

** . Literele ων se regăsesc în succesiune în r. 5, după care am putut aprecia spațiul necesar acestora.

84. *ISM*, I, nr. 328, 330, 331, 332 (*vicus Quintionis*), *ISM*, V, nr. 76 (*Ulmetum*) etc.

85. *ISM*, I, nr. 329 I(ovi) O(ptimo) M(aximo)/ et Iunoni re/gi(nae) pro sa(lute) Imp(eratoris)/ Aug(usti) civit(atis) et reg(ionis) His(triae)...” *ISM*, V, nr. 123: „...p(ro salu(te) imp(eratoris) Au(gusti) et reg(ionis) His(tr)iae)...”

86. *ISM*, I, nr. 351: „I(ovi) O(ptimo) M(aximo)/ et Iuno/ni Regin/e, pro sal(ute) Imp(eratoris) et vici Ce/leris...” *ISM*, V, 69: „Iovi et Iuno/ni/ Iulius Teres magis/tras vico Ulmeto/ aram posuit de su/o pro salute suu/m et filiorum su/i et vicanorum/ an(n)o suo fecit”..

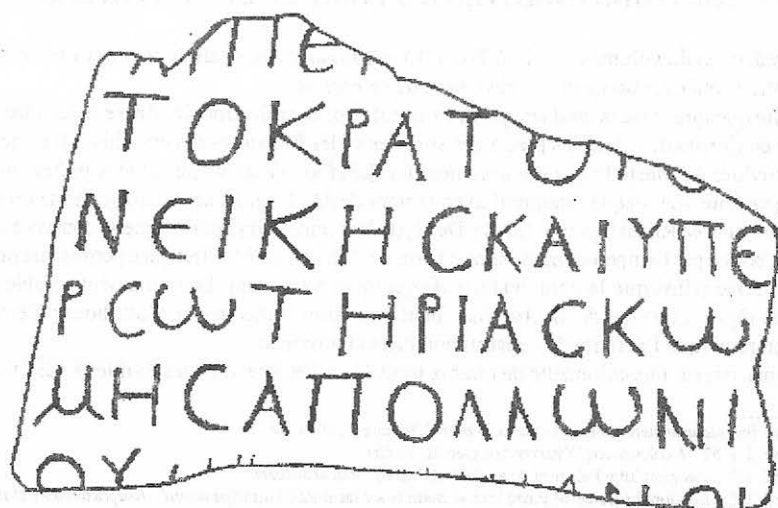

Figura 6

după numele „întemeietorului” aşezării⁸⁷, aici un cunoscut teoforic, întâlnit la Tomis⁸⁸ şi în teritoriul rural. Ne referim la o închinare către *IOM* din partea lui [Ap]olloni[u]s Dada? Je magi[s]ter] vici Sc[.] Jia pro sa[lu]t]e vici et [s]/Jua et suoru[m].”, descoperită nu departe de Tomis⁸⁹. Acelaşi antroponim îl întâlnim într-o inscripţie latină din Tomis⁹⁰ şi în alta în limba greacă găsită la Piatra (jud. Constanţa)⁹¹.

Κώμη 'Απολλωνίου din teritoriul tomitan, a fost locuită probabil de elemente greceşti⁹² sau locale elenizate; în ultimul sens, avem exemplul lui Ναιέτων Δεκέβολου, atestat pe o stelă descoperită la Topraisar (jud. Constanţa)⁹³, numele greco-trace fiind întâlnite şi la Tomis în sec. II şi în prima jumătate a sec. III p.Chr.⁹⁴.

Reutilizarea pietrei la Constanţa sugerează existenţa acestei κώμη în preajma cetăţii Tomis, fără să o putem raporta deocamdată la alte descoperiri din zonă⁹⁵.

Aşadar tabloul satelor atestate epigrafic în provincie⁹⁶ se îmbogăţeşte cu o nouă aşezare, κώμη 'Απολλωνίου, a cărei vechime, dacă luăm în considerare factura toponimului, trebuie să fi fost mai mare decât sfârşitul sec. al II-lea - începutul sec. al III-lea p.Chr., de când pare a data monumentul prezentat acum.

În aceeaşi perioadă este menţionat *vicus Clementianensis* (M. Kogălniceanu?) în două inscripţii din anii 195 şi 196⁹⁷, sat existent foarte probabil mai demult, socotind după elementele trace din aşezare⁹⁸.

Aceeaşi observaţie o putem face şi în legătură cu *vicus Secundini* din *regio Histriae*, care apare consemnat în vremea lui Septimius Severus şi este cunoscut apoi până la Filip Arabul⁹⁹.

Faptul are cu siguranţă o semnificaţie mai profundă, şi anume după atacul costoboc de pe la 170, care a afectat şi aşezări rurale¹⁰⁰, se constată o rapidă refacere a unora dintre ele¹⁰¹, dezvoltare evidentă în întreaga provincie în epoca Severilor¹⁰², confirmată şi de epigrafele provenite din sate printre care se înscrie, credem, şi monumentul prezentat cu acest prilej.

INSCRIPTIONS INÉDITES DE TOMI ET DES ENVIRONS

Après la rédaction du volume *ISM*, II, à Tomi (Constantza) et les localités des environs, sont apparues plusieurs inscriptions qui occasionnent l'achèvement de ce *corpus*.

On présente quelques pièces inédites qui se trouvent dans la collection du Musée d'histoire nationale et d'archéologie de Constantza, dont les premières sont des stèles funéraires qui enrichissent l'onomastique romaine de la province de Mésie Inférieure avec *nomina Sabidius, Veianius* (nr. 1) et *Ripalius* (nr. 2).

On ajoute ensuite une plaque inaugural avec le nom de *M. Aurelius* en ablatif (comme on déduit du titre *Caesare* transcrit avec RE en ligature) (nr. 4). Des épithètes impériales honorifique se conserve seulement celle de *Medicus*, portée par l'empereur mentionné à partir de l'an 166 ap.J.-C., fait qui a permis une proposition de restitution du texte (ainsi que le commentaire de quelques variantes). Le monument semble avoir été dressé pendant le règne à lui seul de *M. Aurelius*, peut-être après l'attaque des Costoboces d'environ 170 ap.J.-C., quand on remarque l'activité de construction dans la province.

Dédicace inscrite sur une colonnette de marbre trouvée en 1965 pendant les fouilles à l'Édifice romain

87. V. Pârvan, *Începuturile vieţii romane la gurile Dunării?*, Bucureşti, 1974, *passim*.

88. *ISM*, II, nr. 2, r. 52: 'Απολλώνιος Ὑγ(ι)οντος (sec. II/I a.Chr.).

89. *Ibidem*, nr. 137 (altar găsit între Palazu şi Anadalchioi). Vezi şi nota următoare.

90. *Ibidem*, nr. 295: „Apolloni/us Dadae Ma/mae Dadae/ matri suae/ sacerdoti/ To[mit]ano/rum”. Asupra numelui *Dada* în mediul grecesc şi trac, vezi nr. 17, 18 şi 137 şi nota următoare.

91. M. Munteanu, *Pontica*, 8, 1975, p. 329-393L „'Απολ[λ]ώνιος Δάδα[ς]...”

92. *ISM*, II, *passim*. *Supra* nota 8 (Oituz).

93. Maria Bărbulescu, *Thraco Dacia*, XI, 1990, 1-2, p. 5-9.

94. Al. Suceveanu, *VEDR*, p. 50, n. 218; vezi şi p. 42, n. 113 şi p. 54, n. 281.

95. *Ibidem*, p. 47-52. *ISM*, II, *passim*.

96. O. Bounegru în *Münstersche Beiträge z. antiken Handelsgeschichte*, Bd.X (1991), H.2, p. 89-118 şi fig. 1. Maria Bărbulescu în *Actes du IIIe Colloque roumano-suisse sur la politique édilitaire dans les provinces de l'Empire romain*, Tulcea, 8-15 oct. 1995 (în curs de apariţie).

97. *ISM*, II, nr. 134 şi 136 (= *ISM*, V, nr. 92 şi 93).

98. *ISM*, II, nr. 191 (sec. II p.Chr.).

99. *ISM*, I, nr. 343-347; 349; vezi şi nr. 342.

100. *Supra*, notele 53 şi 54.

101. Al. Suceveanu, *SCIVA*, 31, 1980, 4, p. 556. V.H. Baumann, *Ferma romană din Dobrogea*, Tulcea, 1983, p. 150.

102. R. Vulpe, *DID*, 2, p. 180-196. Al. Suceveanu, *VEDR*, p. 27-28.

à mosaïque de Tomi.

Celui qui pose cette inscription est un Oriental Σώσιππος Καλλικράτους (dont le nom est attesté à cette occasion dans la zone ouest-pontique, mais, dont le patronyme grec est connu), originaire de Sidon, ville mentionnée pour la deuxième fois à Tomi.

La pièce illustre une fois de plus les relations en plan spirituel de la Métropole du Pont Gauche avec l'Orient; le monument date du II^{em} s. ou éventuellement IIIe s. ap.J-C., Θέα Σνρία étant attestée dans la Mésie Inférieure, sur le littoral ouest-pontique à Tomi et Bizone.

La dernière inscription présentée (nr. 6) est particulièrement importante parce qu'elle ajoute aux nombreux villages attestés du point de vue épigraphique, un nouvel établissement, κώμη Ἀπολλωνίου, placé probablement près de Tomi, habité, à ce que le toponyme et la langue de l'inscription nous montrent, par des éléments grecs ou autochtones hellénisés. Selon les caractères paléographique et le contexte historique général, la pièce semble de l'époque des Sévères quand on constate un développement évident dans toute la province Mésie Inférieure.